International Journal of Applied Research 2015; 1(7): 521-524

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2015; 1(7): 521-524
www.allresearchjournal.com
Received: 23-04-2015
Accepted: 26-05-2015

Dr. Tanuja Mohanty
177/A11, ward no-2
Near to SDM Public School
New Delhi-110030

Correspondence:
Dr. Tanuja Mohanty
177/A11, ward no-2
Near to SDM Public School
New Delhi-110030

स्त्रीधनविषये प्राचीनार्वाचीनानां मतम्

तनुजा मोहन्ति

स्त्रीपुरुषयोः संयोगादेव विश्वस्य प्रतिष्ठा। आभ्यां द्वाभ्यामेव सृष्टेः विस्तारः भवति। अतः द्युलोकः पिता तथा भूमिः माता इति वेदेषु मन्यते। अथर्ववेदे कथितमस्ति –

पर्जन्यः पिता सः उ नः पिपर्तु।
माता भूमिः पुत्रो(हं पृथिव्याः।।[1]

स्त्रीपुरुषयोः सम्मेलनेन परिवारस्य निर्माणं भवति। अतः समाजे द्वयोः अस्तित्वं सममेव। धनंसम्पदः सुखप्राप्तेः साधनंमिति मन्यते। परन्तु यत्रा इदं धनं सुखप्राप्तेः साधनंमिति मन्यन्ते, तत्रा त(नं कलहस्यापि मूलकारणं भवति। समाजस्य आर्थिक सुरक्षा सुदृढता च धनेंन एव प्राप्यते। धनंसंग्रहं तु जीवनस्य महत्वपूर्णं कर्म। समाजे स्त्रीणां सुप्रतिष्ठानार्थं ताभ्यः आर्थिकसुरक्षायाः प्रदानमनिवार्यम्। अतः संस्कृतवार्ध्मये स्त्रीधनंमध्किृत्यः विचारः बहुत्रा कृतः।

प्राचीनमतम् –स्त्रीणां कृते य(नं तत् स्त्रीधनंम्। देवलस्मृत्यनुसारं 'वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्'[2] अर्थात् वृत्तिः, आभूषणं, शुल्कं, लाभश्च स्त्रीधनं भवति। व्यासस्मृत्यानुसारं विवाहकाले वरमभिलक्ष्य कन्यायै यत्कि×चद्दीयते, तत्सर्वं स्त्रीधनम् इत्यभिधीयते। बान्ध्वैः च सह तत् अविभजनीयम्[3]। कात्यायनमतानुसारं दिवंगते भर्तरि पत्नि स्वेच्छानुसारं भर्तृदायं व्यवहारं कर्तुं शक्नोति।[4]
कात्यायनेन पुनरुक्तम् –

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्रयमिष्यते।
यस्मात्तदानष्टसंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम्।।
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्रयं परिकीर्तितम्।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि।।
न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः।।
यदि ह्येकतरस्तेषां स्त्रीधनं हरते बलात्।
स वृ(प्रतिदाप्यः स्याद्दण्ड×चैव समाप्नुयात्।।[5]

अर्थात् सौदायिकं धनं स्त्रीणां जीवनस्य साधनंमस्ति। येन सा स्वातन्त्रयं सुखं च आप्नोति। सौदायिकं धनं सर्वदा स्त्रीणां स्वातन्त्रयप्राप्तये परिकीर्तितम्। त(नस्य दाने विक्रये वा सा एव स्वातन्त्रयमावहति, न पतिपुत्रापितृणां तत्राधिकारः।
अपुत्रायाः पत्यौ मृते, विनियोगे, रक्षायां, भक्षणे च पतिपक्षः, श्वसुरादिः एव तस्याः कर्तारः भविष्यन्ति। तदभावे पितृपक्ष एव भरणं दाप्यमिति। उभयपक्षाभावे राजा बिभृयाद् रक्षेच्च। दुष्प्रसर्धैात् पथश्च्युतादपि तासां रक्षणं कर्तव्यम्। सत्कुले जाता अपि स्त्रीणां स्वातन्त्रयं तां नश्यति। अतः कौमार्यवस्थायां पिता, युवावस्थायां पतिः, वैध्व्यावस्थायां च पुत्राः स्त्रीणां रक्षां कुर्वन्ति। अतः स्त्री स्वातन्त्रयं न अर्हति इति नारदेनोक्तम्[6]।
एवं महाभारते(पि वर्णितमस्ति यत् –

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः।
यस्याः कि×चÂाददते ज्ञातयो न स विक्रयः।।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत्।
सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः।।[7]

अर्थात् कन्यायाः विवाह समये यत्किञ्चित् बन्धुभिः वस्त्राभूषणादि कन्यायै दीयते तत्सर्वं स्त्रीधनंम्। न त(नस्य विक्रयादि कर्तुं शक्यते, अपितु तत्तेषां सत्कारमात्रां भविष्यति। अतएव कन्यायै प्रदत्तं त(नं कन्यायै एव देयम्।
याज्ञवल्क्यमतानुसारं स्त्रीधनंस्य स्वरूपम् एवम् –

पितृमातुपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्।
अध्विेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्।।[8]

अर्थात् पित्रा मात्रा पत्या भ्राता य(नं, पुनः विवाहकालेऽ्ग्निसमक्षं मातुलादिभिः दत्तं, आध्विेदननिमित्तं तथा रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तं धनं स्त्री धनं भवति। एतत् शास्त्रा प्रतिपादितं मन्वादिभिः उक्तम्। मिताक्षरकारविज्ञानेश्वरमते स्त्रीधनं शब्दो यौगिकः, न पारिभाषिकः। स्त्री स्वामिकं धनं स्त्रीधनंमिति। मनुरपि आह –

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षडविधं स्त्रीधनं स्मृतम्।।[9]

अर्थात् स्त्रीधनं तु षडविध्म्। यथा 1– अध्यग्नि, 2– अध्यावाहनिकम्, 3– प्रीतिकर्मणि दत्तम्, 4– भ्रातृदत्तम्, 5– मातृदत्तम्, 6– पितृदत्त×चेति।

स्त्रीधनेंऽध्किारिणः तथाविभागक्रमः –

स्त्रीधनंस्य प्रकारं आधरीकृत्य अयं प्रश्नः कर्तुं शक्यते यत् एतेषां धनंानामध्किारी कः? पुनः कस्मिन् समये वा स्त्रीधनं प्राप्तुं शक्यते? तत्रा गौतमर्ध्मसूत्रानुसारं प्रतीयते यत् मातुः स्त्रीधनें तस्याः अविवाहितदुहितृणाम् अध्किारो विद्यते। ताषामविद्यमाने त(नं अप्रतिष्ठितानां विवाहिताकन्यानां भवति। दिवंगते भगिनि शुल्कं तस्याः मातुः तथा सोदर्याणां भवति। अन्येषामाचार्याणां मतमुपस्थाप्य गौतमः कथयति यत् जीवितेऽपि मातरि भगिनीशुल्कं भ्रातृणां भवति। तदाह –

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च।
भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वमातुः।।[10]

अपि च –

प्राप्तं शिल्पैरस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्रा शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्।।[11]

कात्यायनवचनात् पितृमातृकुलव्यतिरिक्ताद् यल्लब्धं शिल्पेन वा यदर्जितम्, तत्रा भर्तुः स्वाम्यं स्वातन्त्रयम्। अनापद्यपि भर्ता तादृशं धनं गृहीतुमर्हति। तेन स्त्रियाः अपि धनं न स्त्रीधनमिति वाच्यम्, तस्याः तत्रा अस्वातन्त्रयात्। एतद् व्यतिरिक्ते धनें स्त्रिाय एव दानविक्रयाद्यधिकारदर्शनात्। तदुक्तम् –

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्रयं परिकीर्तितम्।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थारेष्वपि।।[12]

अस्मात् कात्यायनवचनात् स्थावरेऽपि भर्तृदत्तमात्रो स्त्रिायः दानाद्यधिकारः। भर्त्रा प्रीतिपूर्वकं य(नं तस्य स्त्रिायै दीयते तदेव धनं सा तस्याः पत्युर्मरणानन्तरं यथाकालं व्यवहरेत्। स्थावरे तु भर्तृदत्तस्थावराद्रुतेऽन्यिद् स्थावरं तस्याः कृते देयं भवति।
विष्णुस्मृत्यनुसारं ब्रह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु विवाहितायाः अप्रजायाः अतीतायाः स्त्रीधनं भर्तुरेवप्राप्नोति, परन्तु असुरादिषु शेषेषु चतुर्षु विवाहेषु त(नं पितृगामी भवति। सर्वेषु एव विवाहेषु सप्रजायाः स्त्रीधनं दुहितृगामी इति। अतः तेनोक्तमस्ति –

ब्रह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद् भर्तुः।
शेषेषु च पिता हरेन्। सर्वेष्वेव प्रसूतानां त(नं तद्दुहितृगामि।[13]

सर्वाः सोदर्याः कुमार्यश्च मातृकं रिक्थं हरन्ति। कन्या अपत्याः स्त्रीधनं लभन्ते। द्रव्याणि कन्या एव प्राप्नोति इति शघ्खलिखितस्मृत्यनुसारम्।[14]
शुक्राचार्यानुसारं सौदायिकधनें स्त्रीणां स्वातन्त्रयमिष्यते। स्त्रीधनंरूपेण प्राप्तस्थावरेषु धनेंषु स्त्रिायः स्वतन्त्राः भवति। त(नस्य यथेच्छं विक्रये दाने च ताः पूर्णरूपेण स्वतन्त्राः।[15]
विषयेऽस्मिन् मित्रामिश्रमते मातरि मृतायां तस्याः स्त्रीधनेंषु अन्वाध्य, पतिप्रीतिदानधनंद्वयं पुत्राः कन्याश्च अविवाहिता दुहितरश्च मिलित्वा समं विभजेरन्। कन्यानामभावे विवाहिता भगिन्यपि मातृसमांशं गृीयात्। किन्तु दौहित्रीभ्योऽपि दारिद्राद्यपेक्षया अध्किभावेन किञ्चिद्देयम्। यौतकरूपं मातुः स्त्रीधनं तु कुमारीणामेव, न तु पुत्राणां न वा प्रदत्तदुहितृणाम्। पूर्वोक्तत्रिविधिभिÂमातृधनं दुहितृणाम्। अत्रा प्रथममप्रत्तानाम् तदभावे प्रत्तानाम्। तत्रापि प्रथममप्रतिष्ठतानां सध्वानां, तदभावे विध्वानामिति क्रमोवेदितव्यः। तदभावे दौहित्री, तदभावे दौहित्राः तदभावे च पुत्रा धनंहारिणो भवन्ति।
एवं प्रकारेण मित्रामिश्रेणातीव समीचीनतया स्त्रीधनंविभागक्रमः प्रतिपादितः।
अपि च रघुनन्दनमते[16] स्त्रीधनंाध्किारक्रमः पिण्डदानक्रमानुसारं च धनंाध्किारक्रमः प्रदर्शितः। तत्रा प्रथमो देवरस्तत्पिण्डस्तत्भर्तृपिण्डस्तत्भर्तृदेयपुरुषत्रायपिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च भ्रातृस्त्रीधनेंऽध्किारी तदभावे भ्रातृश्वसुरदेवरयोः सुतौ तत्पिण्डस्तभर्तृपिण्डस्तभर्तृदेयपुरुषद्वयपिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च तयोरभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनीपिण्डस्तत्रापित्रोऽपि भगिनीपुत्रास्तत्पिण्डस्तत्पुत्रादेयतत्पुत्रादिपिण्डत्रायदत्वातत्तदभावे भर्तृभागिनेयः पुत्राद्भर्तृदुर्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोपरि भगिनीपुत्राभागिनेययोस्तथैव बलाबलस्य न्यायत्वेन तभर्तृदेयपुरुषत्रायपिण्डत्वात् तभर्तृपिण्डदत्वाच्च मातुलानि धनेंऽध्किारिणि, तदभावे भ्रातृपुत्रास्तत्पिण्डतत्पुत्राद्वयवात् पितृस्वश्रृर्धनेंऽध्किारी, तदभावे श्वसुरस्य पिण्डदानाज्जामाता श्वश्रूधनेंऽध्किारीति क्रमः स्वस्त्रीयाद्या इति त्वध्किारमात्रापरं न पाठक्रमपरेषां षण्णां प्रात्विस्विकोक्तामभावे सपिण्डान्तर्येण श्वसुरादिवदध्किारी न च सपिण्डाभावे मातृष्वसेति वचनं वाच्यम्। अस्मिÂध्किारिगणे देवरस्तत्सुताभ्रातृश्वसुरसुतानामध्किारज्ञापनाद् आसÂतरश्वसुरभ्रातृश्वशुरादेः परित्यागादिति। विज्ञानेश्वरस्य मतानुसारं मातरि मृतायां मातृकृतार्णं परिशोध्य ट्टणावशिष्टं धनं दुहितरो गृीयुरिति। मातृकृतमृणं पुत्रौरेव अपकरणीयं, न दुहितृभिः। यथोक्तं याज्ञवल्क्येन –

'मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्यः ट्टतेऽन्वियः'[18]

तत्रा दुहितृषु प्रथमे तावत् अनूढैव गृीाति। तदभावे चोढा, उफढासु अपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितभेदेन प्रथमे तावत् अप्रतिष्ठिता, तदभावे प्रतिष्ठिता मातृधनं गृीयुः।
सर्वासां दुहितृणामभावे 'दुहितृणां प्रसूता चेदिति'[19] इति याज्ञवल्क्यवचनात् दुहितृदुहितरः धनंभाजः। दुहितृदौहित्राणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम्। दौहित्रीणामपि अभावे दौहित्राः धनंाधिकारिणः। दौहित्राणामभावे पुत्राः धनंाधिकारिणः। पुत्राणामभावे पौत्रादयो धनंाधिकारिण इति विज्ञानेश्वरः।
प्रसघ्रैऽस्मिन् मनुः कथयति यथा –

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः।।[20]

इति मनु वचनाद् मातरि मृतायां सर्वे सौदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च मातृकं रिक्थं समं कृत्वा विभजेरन् इति। अत्रा पुत्राकुमारीदुहित्रोः तुल्यवदधिकार उक्तः। उफढास्तु धनांनुरूपं सम्मानं लभन्ते। तदाह बृहस्पतिः –

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अपुत्रा चेत्समूढा तु लभन्ते मानमात्राकम्।।[21]

ततश्च अनुढानां पितृधनं इव उफढानां मातृधनं भ्रात्रा स्वांशात् चतुर्थो भागो देयः। तासां दुहितृणां या अनूढा दुहितरः ताभ्यो{पि मातामहीधनांत् प्रीत्या किñचद्दातव्यम्। यथोक्तं मनुना –

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनांत्किñचत्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्।।[22]

कुल्लूकेनोक्तं यौतुकधनंम् अर्थात् विवाहकाललब्धं स्त्रीधनं कुमारीणामेव। मातुर्य(नं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यात्, पुत्राणां तत्रा भागः नास्ति। यथा मनुः –

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः।
दौहित्रा एव च हरेदपुत्रास्याखिलं धनंम्।।[23]

कुमारीणामभावे विवाहितानाम्। सर्वदुहित्राभावे पुत्राः, पुत्राणामभावे दौहित्राः अखिलधनांध्किारी भवति।

अप्रजस्त्रीधनंहरः

सन्ततिरहितायां स्त्रियां मृतायां बान्ध्वाः त(नमवाप्नुयुः इति विज्ञानेश्वरेणोक्तमस्ति। यथोक्तं याज्ञवल्क्येन –
अतीतायामप्रजसि बान्ध्वास्तद्वाप्नुयुः[24] इति
अनेन वचनेन बान्ध्वाः धनंग्रहणाध्किारिणो इति दर्शितम्। अध्ुना विवाहभेदेनाध्किारीभेदमाह –

अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुः ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्।।[25]

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु विवाहितायाः अतीतायाः पूर्वोक्तं स्त्रीधनं पत्युर्भवति। तदभावे तत्प्रत्यासÂः सपिण्डाः धनंभाजो भवन्ति। असुरगान्ध्र्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामी भवति। माता च पिता च पितरौ, तौ गच्छति इति पितृगामी एकशेष निर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनंग्रहणं पूर्वमेवोक्तम्। तदभावे पिता, तदभावे प्रत्यासÂानां सपिण्डानां धनंग्रहणमिति विज्ञानेश्वरः।
अथ कथñचद्वाग्दत्तसंस्कारात्प्राघ्म्रियते, तदा किं कर्तव्यमित्यत्रा आह –

मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्।।[26]

मिताक्षराकारेणोक्तम्, यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमर्घुँलीयकादि शुल्कं वरेण दत्तं, तद्वर आददीत परिशोध्योभयव्ययम्। उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च योः व्ययः, तं परिशोध्य शेषमाददीत। यत्तु कन्यायै मातामहादिर्भिदत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायत्तं, तत्तसहोदरा भ्रातरो गृ्रीयुः।
मन्वनुसारं अप्रजः स्त्रीधनं ब्रह्मादिगान्ध्र्वान्तप×चसु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनं तदनपत्यायामतीतायां भर्तुरेव भवति। यथोक्तं मनुना –

ब्राह्मदैवार्षगान्ध्र्वप्राजापत्येषु तद्वसु।
अप्रजायामतीयां भर्तुरेव तदिष्यते।।[27]

पुनः –

यत्त्वस्याः स्या(नं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते।।[28]

आसुरराक्षसपैशाचेषु उक्तलक्षणेषु विवाहेषु विवाहितायाः स्त्रियाः षड्विधं धनंमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते इति।
पुनरपि ब्राह्मणस्य नानाजातीयानां अप्रजस्त्रीणां धनंविभागविषये मनुना उक्तम् –

स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथ×चन।
ब्राह्मणी त(रेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्।।[29]

ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां, तस्याः पितृ दत्तं धनं सजातिविजातिजातिसापत्न्यकन्यापुत्रासदभावे{पि ब्राह्मणीसापत्नेयी कन्या गृ्रीयात्। तदभावे तदनपत्यस्य त(नं भवेत् इति मनुस्मृतिः।

अर्वाचीन मतम् –

आध्ुनिकोत्तराध्किारिविधै कन्यादायाध्किारे पुत्राणां कन्यानां च समानाध्किारः उद्घोषितः। जम्मू–काश्मीरप्रदेशं विहाय समग्रे{स्मिन् भारतवर्षे यः विधिः प्रचलति, तत्तु 1956 खीष्टाब्दस्य हिन्दुत्तराध्किारविधिः। 1956 खीष्टाब्दस्य भरणपोषणविध्बिलेन अवैध्यकन्यापि भरणपोषणयोग्या भवति इति विवेचितम्।[30] 2005 खीष्टाब्दस्य हिन्दुत्तराधिकाराधिनियमस्य संशोधनांत्प्राक् विवाहितपुत्रीणां पैत्रिकनिवासभवने अध्किारो नासीत्। एवं केवलं पुत्राणां तथा अनूढा भगिनीनामेव अध्किार आसीत्। परन्तु 2005 खीष्टाब्दस्य संशोधनांन्तरं सर्वाः कन्याः उफढाः वा अनूढाः ताः पुत्रावत् पितुः सहदायिन्यः धनें, पैतृकनिवासभवने च समानाध्किारिण्यः भवन्ति इति।[31]
आध्ुनिक–हिन्दुत्तरध्किार–विध्वानां– कृते सयुक्तधनंविभाजनाय अध्किारो प्रदत्तः। प्राचीनव्यवस्थया विध्वायाः कृते धनें{ध्किारः न दत्तः। ताः केवलं भरणपोषणयोग्यरूपेण विवेचितः। पत्युः मरणानन्तरं विध्वा नैराश्यपूर्णं जीवनयापनं कृतवती। परन्तु अध्ुना विध्वानां कृते पुत्रावत् अध्किारः प्रदत्तः। 1937 खीष्टाब्दस्य प्रचलितः हिन्दू 'उइमेन राइट टू प्रापर्टी एक्ट' इति विधिः अपुत्रास्य स्थावरसम्पत्तौ विध्वापत्न्याः सीमिताध्किारः प्रतिपादिता। परन्तु तस्याः पुनर्विवाहेन मृतस्वामिनो{विभक्तधनें सा अध्किारिणी नैव भविष्यति। यदि पत्नि व्यभिचारिणी भवति, तर्हि सा न धनंभागिनी। परन्तु यदि धनंग्रहणानन्तरं पत्नि व्यभिचारिणी भवेत् तदा तस्याः पूर्वं गृहीतस्य धनंस्योच्छेदः कर्तुं न शक्यते।
1956 खीष्टाब्दतः आध्ुनिकहिन्दूत्तराध्किारिविधेः परमेव सर्वविधिस्त्रिजातेः प्रचलितविध्ेः पूर्वापरयोः प्राप्तसम्पत्तौ सम्पूर्णा क्षमता आगता। अनेन पत्नि तस्याः स्वामिनो धनें सम्पूर्णरूपेण अध्किारिणी संजाता। पुरुषवत् सापि तस्याः धनंस्य दानक्रयविक्रयादिषु कर्मसु सम्पूर्णाध्किारिणी जाता।[32]
हिन्दूतराध्किार–अध्निियमः 2005 खीष्टाब्दस्य संशोधनांनुसारं सहदायिकधनें लिघँभेदेन अध्किारभेदो न स्यात्। पुत्रो भवतु वा कन्या वा सा पितृभ्यां जायते, अतः पैतृकसम्पदि पुत्रावत् कन्यायाः तुल्याध्किारः। अयं संशोध्तिोत्तराध्किारविध्ि आध्ुनिकोत्तराध्किारविधिः इति उच्यते। अनेन स्त्रिाणां कृते सम्पूर्णाध्किारः प्रदत्तः, यद्वारा स्त्री सम्पूर्णाध्किारिणी विवेचिता। अनेन स्त्राणां धनांध्किारप्रसघँे पुरुषवत् समानाध्किार उद्घोषितः। येन 1956 हिन्दूत्तराध्किाराधिनियमस्य धरा 4;2द्ध, 6, धरा 23, 24 तथा धरा 30 इत्यादि प्रभवितमभवत्। 1956 हिन्दूत्तराध्किारनियमस्य 6 धरया मिताक्षरा सहदायिकव्यवस्थायाः सम्पूर्णरूपेण निरसनमभवत्। एतत् संशोधनांनन्तरं सर्वविध्स्त्रीजातेः सम्पूर्णा अध्किारः जातः। अनेनैव पुत्री उफढा भवति वा अनूढा सा मिताक्षरासहदायिकधनें पुत्रोण सह समानेति विविच्यते। पुत्रावत् पुत्री अपि पैतृकधनें सम्पूर्णा अध्किारिणी इति विवेचिता।

एतत् संशोधनं 1956 हिन्दूत्तराधिकारनियमस्य धरा 23, इत्यस्यापि महत्वपूर्णं संशोधनं जातम्। येन पुत्रीणां तथा विध्वास्त्रीणां कृते पुत्रावत् सम्पूर्णाधिकारो प्रदत्तः। पुत्रीणां कृते अयमधिकारः प्रदत्तः, येन ताः पितरि जीवितावस्थायां धनं विभाजनाय स्व–इच्छा–प्रकटनार्थं समर्थाः जाताः। एतत् संशोधनांनन्तर्गतं यदि विध्वा पुनर्विवाहं करोति, तर्हि सा तस्याः पूर्वस्वामिनो धनेऽपि स्वसन्तानं समभागं प्राप्नोति।[33]

निष्कर्ष

अतः निष्कर्षरूपेण एतत् वक्तुं शक्यते यत् हिन्दू विधै दायनिर्धरणे संस्कृतवाङ्मयेषु वर्णितायाः दायभागव्यवस्थायाः महद्योगदानमस्ति। संस्कृतवाङ्मयेषु व्याप्ता असमानता आधुनिकयुगे दूरीकृता भवति। अस्मिन् परिवर्तनशीलसमाजे हिन्दू अधिनीयमानामपि परिवर्तनमभवत्। भारतीयनियमानामवमानना ज्ञात्वा, अज्ञात्वा विपरीतज्ञानेन वा यदा भवति तदा तेषां परिवर्तनं शनैः शनैः संशोधनंरूपेण क्रियते। तस्मात् हिन्दूविधेः यदावश्यकं संहिताकरणं 1955–1956 मध्येऽभवत्तदेव बहुसमीचीनमासीत्। यद्वारा चिरकालदुपेक्षिता नारी अपि अधुना दायाधिकारे समभागिनी जाता। परन्तु अनेनैव विधिनां नारीणां कृते योऽधिकारः प्रदत्तः स तु असम्पूर्णाधिकारः अनुभूतः। अतः पुनर्विचारः तत्रा अभवत्। अतः 2005 खीष्टाब्दे उत्तराधिकारसंशोधनांधिनियमस्य प्रयोगेन हिन्दूनारीणां आर्थिकाधिकारः सम्पूर्णरूपेण प्राप्तः।

प्राचीनदायभागव्यवस्थाऽपेक्षया आधुनिकोत्तराधिकारविधेः व्यवस्था समधिका येन स्त्रियः स्वतन्त्रा भावेन स्वांशं भोक्तुं शक्नुवन्ति। किञ्च प्राचीन दायभागव्यवस्थानुसारं स्नुषादीनां कृते केवलं भरणपोषणयोः व्यवस्था साधरणलौकिकरूपेणासीत्। स्नुषादय आत्मनोऽधिकारार्थं विचारालयं गन्तुं समर्था न अभूवन्। परन्तु परवर्तिकालीनभरणपोषणविध्बिलेन एव स्नुषादय व्यवहारक्षमाः जाताः। किञ्चाधुनिकहिन्दूत्तराधिकारिविधिनां प्राप्तसम्पत्तेः विनियोगे सम्पूर्णाधिकारः प्राप्तः।

संस्कृतवाङ्मयेषु वर्णित दायभागव्यवस्थाया प्रासङ्गिकता यद्यपि आधुनिक युगे पूर्णरूपेण नास्ति, तथापि हिन्दूविधेः निर्धरणे संस्कृतवाङ्मयस्य विशेषरूपेण स्मृतिग्रन्थानां तथा विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरायाः महद्योगदानमस्ति इत्यत्रा नास्ति संशीतिः। परिवर्तनशीलसमयानुसारे आधुनिकयुगे यद्दायभागविधिः प्रचलति स तु पूर्णतया प्रासङ्गिकः। एतत्तु प्रगतिशीलविचारधरायाः प्रतीकम्।

सन्दर्भ

1. अथर्ववेदे 12 / 12
2. देवलस्मृति – 1604
3. विवाह काले यत्किञ्चित् वरायोद्दिश्य दीयते।
   कन्यायास्तद्धनं सर्वविभाज्यञ्च बन्धुभिः।। व्यासस्मृति
4. भतृदायं मृते पत्न्यौ विन्यसेन्स्त्री यथेष्टतः। कात्यायनमत संग्रहः 765
5. कात्यायन मत संग्रह 756 – 759
6. नारदस्मृति 13 / 28– 31
7. महाभारत अनुशासन पर्व 46 / 1–2
8. याज्ञ. 2 / 143
9. मनु. 9 / 194
10. गौ. ध. सू. 3 / 10 / 22–24
11. का. स्मृ. 104
12. का. स्मृ. 106
13. विष्णु स्मृ. 17 / 19–21
14. शङ्खलिखितस्मृति 684–686
15. सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्रयमिष्यते।
    विक्रये चैव दाने यथेष्ठं स्थावरेष्वपि।। शु. नी. 4 / 5 / 303
16. स्मृ. च. पृ. 188
17. या. स्मृ. 2 / 117
18. या. स्मृ. 2 / 144
19. मनु. 9 / 192
20. बृहस्पतिवचनं दायभाग पृ. 27
21. मनु 9 / 193
22. मनु 9 / 131
23. मनु 9 / 144
24. मनु 9 / 145
25. मनु 9 / 146
26. मनु. 9 / 196
27. मनु. 9 / 197
28. मनु. 9 / 198
29. हिन्दु, आ. क्र. वि पृ. 119
30. हि. उ. सं. अ. 39, 2005, हि. वि. पृ. 331, आर. के. अग्रवाल, संशोध्क – डॉ. एस. के. सिंह
31. द, हिन्दू ल, सेक्सन् –14, पृ. 96, हि. क्र. वि. पृ. 166
32. हि. वि. पृ. 236–237, डॉ. यू. पी. डी. केसरी